

Helena Ložar-Podlogar

Ozadje nastanka »Narodopisja Slovencev«

Prispevek osvetljuje ozadje nastajanja »Narodopisja Slovencev« (I. 1944, ur. R. Ložar, založba Klas; II. 1952 ur. I. Grafenauer, B. Orel, Državna založba Slovenije), ki v celotni vsebinski zamisli prvega urednika ni bilo nikoli izpeljano, pač pa izpostavljeno različnim kritikam, ki niso upoštevale specifičnega časa njegovega nastanka.

The article sheds light on the genesis of »Narodopisje Slovencev« (»The Ethnology of the Slovenes«): I. 1944, edited by R. Ložar, Klas; II. 1952, edited by I. Grafenauer, B. Orel, Državna založba Slovenije. This projekt has never been integrally carried out according to the concept of its first editor, but was exposed to different criticisms which disregarded the specific time in which it was written.

»Z redkim pogumom in vztrajnostjo so se lotili avtorji te knjige velike naloge, da zberejo naše po knjigah, časopisih, rokopisih in raznih zbirkah raztreseno narodopisno gradivo in ga strnejo, izpopolnjeno z lastnimi izsledki, v prikaz naše celotne ljudske kulture. Pri tem so se morali omejiti na vire, ki so jim bili dostopni v Ljubljani, in zlasti niso mogli uporabljati našega glavnega narodopisnega vira, podeželja. Ta pomanjkljivost je bila zelo občutna, vendar je knjigi vnaprej določila obseg in pomen ... »Narodopisje« (je) pokazalo sadove dosedanjega etnografskega dela o Slovenceh, ... nakazalo obsežne in nujne naloge, ... Postal je s tem mejnik v našem etnografskem slovstvu, naša prva etnografska sinteza, ...»

S temi besedami je V. Bohinec v Etnologu XVII. začel svojo obsežno recenzijo zbornika »Narodopisje Slovencev«¹. Vsekakor je pravilno napovedoval, da bodo to prvo sintezo »... prihodnja raziskavanja v posameznostih bržčas kmalu prehitela, ... pa bo vendar za dolgo časa temeljna opora in izhodišče za vsako naše narodopisno

¹ V. Bohinec, Narodopisje Slovencev. - Etnolog XVII./1944, izšlo 1945, 119-125 (Slovstvo).

delo.² Več kot petdeset let po izidu Narodopisja Slovencev I smo na posameznih področjih naše vede res dobili temeljna dela, nismo pa še dobili kompandija, ki bi presejal tistega iz leta 1944. To upam trditi kljub kritikam, ki so se v povojnih letih kar vrstile na račun »Narodopisja«, resda predvsem njegovega uvodnega teoretičnega članka *Narodopisje, njegovo bistvo, naloge in pomen*, ki ga je napisal urednik zbornika Rajko Ložar. Kritike pa so bile zelo različne: nekatere z utemeljitvami in argumenti, druge (predvsem mlajših generacij) pa zopet zato, ker je pač bilo, recimo odkrito, primerno kritizirati delo človeka, ki je bil prisiljen (le zakaj, saj o njem na Ministrstvu za notranje zadeve ni niti kartoteke nekdanje OZNE) zapustiti domovino, čeprav je bil »nevaren« lahko le s svojim umom, široko razgledanostjo, natančnostjo, znal pa je biti tudi strog in nepopustljiv. Zakaj bi ga sicer po vojni vabili nazaj, seveda ne v univerzitetno Ljubljano, ampak v provinco, na Ptuj, kjer naj bi odkrival arheološka najdišča – seveda, če se ne bi našel kdo, ki bi se ga hotel za vedno znebiti. Pa ne, da bi se Ložar otepal takega dela, prav narobe – tako delo ga je zelo privlačilo. Ni pa mogel več zaupati ljudem, nikomur, tudi t. im. prijateljem ne. S tem prispevkom ne želim izpostavljati posameznih kritikov, temveč želim le za zgodovino stroke osvetliti nekaj ozadja nastajanja zbornika Narodopisje Slovencev, ki je vsa leta ostajalo v temi. To želim navsezadnje tudi zato, ker so Rajka Ložarja kritike prizadele predvsem, ker niso upoštevale takratnih razmer in časa, ki so ga avtorji in urednik, obenem tudi pisec dveh tretjin zbornika, imeli od zamisli do izdaje knjige. Čez petnajst let, ko je redno spremljal sodobna stremjenja v etnologiji in antropologiji, je sicer še zapisal, da »... do danes še nisem čutil potrebe po kaki bistveni reviziji svojih pogledov in tistega metodičnega prijema snovi... Seveda to ne pomeni, da se ... v preteklih letih nisem ničesar naučil... Ako bi me ponovno zadela naloga urediti nekaj sličnega ..., bi bilo vsekakor treba upoštevati tudi moderne heuristične principe* in metodološke pridobitve na etnološko-antropološkem polju, s katerim sem se seznanil v glavnem v zadnjih letih potom severnoameriške antropologije. Ta je načela mnogo problemov, ki se dajo – ob primerni kritiki in interpretaciji – jako plodno aplicirati na etnografijo Starega Sveta. ... treba bi bilo mnogo pozornosti posvetiti francoskim antropologom in etnologom, katerih formalistični principi bi bili za slovanske etnografe in etnologe kaj dobro dopolnilo in spodbuda...³, vendar pa je v osemdesetih letih, ko sva se prvič srečala, priznal, da bi »... danes marsikaj drugače zastavil in zapisal...«

Potem, ko so izšli »Pogledi na etnologijo« kot tretji zvezek zbirke Pogledi, v kateri »...naj najdejo prostor obravnave o osrednjih vprašanih posameznih, zlasti humanističnih ved...«⁴ in je S. Kremenšek v svojem prikazu razvoja slovenske etnološke misli⁵ na str. 45 očitil, da je Narodopisje Slovencev izšlo v času »... ko je Osvobodilna fronta slovenskega naroda proglasila kulturni molk.« (zanimivo bi bilo pogledati v bibliografijo, kaj vse je izšlo istega leta), smo v Inštitutu za slovensko narodopisje (takrat še) pri SAZU sklenili kaj več izvedeti iz »prvih ust«. Za pogovor smo naprosili lastnika založbe Klas. Gospod Jože Žužek je povedal marsikaj, česar prej nismo vedeli (npr. da je k

² Bohinec, str. 119.

* heuristika – nauk o metodah raziskovanja in pridobivanja novih spoznanj; po SSKJ I. str. 792.

³ To misel je zapisal v uvodu k svoji razpravi Ljuška obrt in trgovina v Sloveniji (Zgodovinski zbornik, Buenos Aires, 1959, str. 72), ki je bila namenjena Narodopisju Slovencev, vendar v domovini ni doživela natisa.

⁴ Slavko Kremenšek, Angelos Baš, Pojasnilo. - Pogledi na etnologijo. Pogledi 3. Ljubljana, Partizanska knjiga, 1978, 5-7.

⁵ S. Kremenšek, Družbeni temelji razvoja slovenske etnološke misli. - Pogledi na etnologijo. 9-65.

njemu prišel znanec in ga povprašal, ali bi bilo mogoče izdati kakšno knjižico, ki bi borcem »dvignila slovensko zavest« in prinesel tudi nekaj gradiva. Za zgodovino pa morajo stvari biti dokumentirane, za »prihodnje čase«, zato se je dr. M. Matičetov, ki je kot sodelavec pri drugem delu Narodopisja Slovencev nekaj več vedel o takratnih razmerah, po posvetu z dr. N. Kuretom odločil, da je pogovor z gospodom Jožetom Žužkom, lastnikom založbe KLAS, treba posneti na magnetofonski trak, da »ohranimo nekako ozadje tega pomembnega dela kot protiutež raznim pisanjem, raznim slabo poučenim piscem, ki ... pišejo o tistem času, o tistih delih vse mogoče...« (dr. Matičetov). Žužku pa se je zdelo na začetku tega pogovora, ki ga je 11. junija 1980 v prostorih Inštituta za slovensko narodopisje vodil in snemal dr. Milko Matičetov,

»pomembno omeniti ... pa četudi rečemo, da naj bi bilo to nekakšen povzetek, vendar je to le oranje ledine, le pritegnitev vseh podgrup te stroke, ki je le bila prikazana enkrat kot izgleda za daljšo dobo, kajti sedaj smo že 35 let po tem pa nimamo še ponatisa, odnosno kaj boljšega. To se pravi, da je bilo takrat to potrebno, je še danes to potrebno ... Sem prepričan, da vsak poznavalec lahko pozitivno oceni ne samo delo kot tako, ampak zamisel založbe, da je v tistih časih lahko s svojimi sredstvi izdala neko tako delo, ki je tako bogato ilustrirano in še honorirano z najvišjimi honorarji, ki so tedaj obstojali. Meni se zdi, da je bilo to eno zelo korajžno delo in jaz sem bil na to delo sila ponosen in je tudi to eno najboljših del, ki sem ga izdal.«

Žužek ob kritikah poudarja, da je bilo nemogoče v delo vključiti tudi tisto, kar je *»ravno tiste dni nastajalo, ali pa se razvijalo od 45. do 49. leta, ko bi moral iziti drugi del (impresum je imel sprva leto 1946, leta 1952 pa je bil naslovni list zamenjan) in ko sedanje oblike družbene stvarnosti ni bilo ... takrat je bila v razvoju in vsak bi moral ta priročnik vzeti v roke s stanjem leta 1940, pred vojno.«*

Tonski zapis tega razgovora je shranjen v Inštitutu za slovensko narodopisje ZRC SAZU. Dopolnila pa ga bom še z gradivom, ki ga hrani rokopisni oddelek NUK-a pod inv. št. 25/68 in obsega predvsem korespondenco med založnikom in urednikom, dalje s podatki, ki jih odkrivam v zapuščini Rajka Ložarja (še v zasebni lasti) in ob prebiranju njegovega dopisovanja s sorodniki, predvsem z mano, njegovo nečakinjo, in z Ložarjevo zapuščino v Slovenskem etnografskem muzeju, ki so jo našli ob urejanju muzeja in se v veliki meri nanaša prav na Narodopisje Slovencev.

Založba KLAS si je za svoj program postavila izdajanje predvsem slovenskih originalnih del, ne prevodov, med temi deli pa naj bi bila tudi temeljna dela kot npr. predzgodovina Slovencev, življenje Slovencev v preteklosti itd. Gospod Žužek je želel k sodelovanju z založbo pridobiti čim širši krog najboljših strokovnjakov prav s teh omenjenih področij. Ko pa je prebiral takratno strokovno revijo Etnolog, se mu je ob člankih, ki jih je bral, porodila misel, da bi bilo *»...zelo primerno, če bi to gradivo nekje širše izšlo, v neki knjigi...«* in ker je poznal Borisa Orla, ki je sicer takrat še bil uradnik v Hrvatski banki (pred aprilom 1941 Jugoslovanska banka) – ta je imela svoje poslovne prostore v drugem nadstropju nebotičnika, založba Klas pa je bila v pasaži nebotičnika – ga je obiskal in mu razložil svoj načrt. (Zdi se mu, da je to je bilo leta 1943). *»Pri prvem razgovoru še nisva prišla do oblike, pustil sem pač Borisu Orlu, da je uso stvar bolj razmislil,«* je pripovedoval Jože Žužek. Boris Orel je na naslednjem sestanku predlagal širši odbor, kar je bilo založniku prav, saj je bilo v programu založbe, da se *»za vsako edicijo vključi več ljudi, čim več in čimbolj vidne strokovnjake.«* Takega odbora pa Boris Orel samokritično ni želel voditi, ampak se je že predhodno dogovoril s kustosom Narodnega muzeja dr. Rajkom Ložarjem.

«Ker pa sem se tudi z njim poznal osebno, že prej iz študentskih let, mi ni bilo niti treba stopiti k njemu, pač pa se je on sam oglašil v moji knjigarni in sva tam imela prvi, takorekoč začetni razgovor o tem. Jaz sem od tedaj naprej imel stike samo še z njim, kajti njemu sem po priporočilu Borisa Orla absolutno prepustil vse v zvezi z uredništvom in v zvezi z vsebinsko izgradnjo Slovenskega narodopisja.»

Ložar je potem, ko je določil, katera področja narodopisja naj bi delo vsebovalo, predvidel tudi že, da bo Narodopisje Slovencev izšlo v dveh delih. Izbral pa je tudi sodelavce: dr. Anton Breznik, dr. Ivan Grafenauer, dr. France Kotnik, dr. Josip Polec (na njegovo mesto je potem stopil dr. Sergij Vilfan), France Marolt, Boris Orel in dr. Rajko Ložar. Prvotni načrt je najti v arhivu Slovenskega etnografskega muzeja. Naj že na tem mestu povemo, da je v Poglavju Oris zgodovine slovenskega narodopisja prvotno predvidel še prispevek Stanka Vurnika Študij materialne kulture in ljudske umetnosti, France Marolta Študij narodne glasbe in folklorni festivali in prispevek Ivana Grafenauerja Raziskovanje narodne pesmi. Ta Oris naj bi zaključilo poglavje Novejše smeri našega narodopisja (avtorja ne imenuje, morda bi tudi to poglavje napisal sam R. L.). Vseh teh prispevkov v Narodopisju ni, prav tako pa tudi ne poglavij: Slovenski ljudski plesi, Slovenska ljudska glasba (oboje France Marolt), Slovenska ljudska upodabljajoča umetnost (podpoglavja: Osnove, Stavbarstvo, Kiparstvo, Slikarstvo, Ljudska umetna obrt: tkalstvo, vezilstvo, rezbarstvo, lončarstvo), Ljudski ornamentalni stil, Narodopisni značaj in stil slovenske ljudske umetnosti (vse bi napisal Ložar sam) in zaključno poglavje Duševni in duhovni značaj slovenskega naroda v zrcalu njegove ljudske kulture. Le poglavje Domača obrt, trgovina in promet je bilo pozneje tiskano v Argentini.

Na sestankih so si vsi sodelavci »Narodopisja« razdelili delo, določili, koliko pol bo kdo napisal, koliko slik bo prispeval. Urednik Rajko Ložar je, potem ko so vsi z založbo Klas in gospodom Jožetom Žužkom dne 15. julija 1943 podpisali »Dogovor«, sklenil 16. julija 1943 še z vsakim sodelavcem posebej pisni »Dogovor«, v katerem je bil točno določen naslov, obseg posameznega prispevka, navodila za pisanje opomb (»Opombe v rokopisu staviti na koncu posameznega prispevka, tu je na prosto dano, ali jih avtor navede kot pripombe literature k stranem, ali pa kot splošno navedbo literature. Opombe štejejo v obseg«), datum oddaje prispevka in ilustrativnega gradiva, priložen pa je bil tudi vzorec za enoto na stroj pisanega rokopisa. Šele po teh, danes bi rekli »internih pogodbah« je 17. julija 1943 še urednik sam podpisal »Dogovor« z založbo in Jožetom Žužkom.⁶ Vse to je bilo potrebno, da je gospod Žužek lahko »pripravil« denar, kar je bila za mladega založnika zelo odgovorna naloga. Z drugimi sodelavci je imel gospod Žužek stik le v zvezi z izplačevanjem honorarjev.

«Delo za prvo knjigo je teklo še nekako po načrtu. Za drugo knjigo pa se je začelo zatikati predvsem pri dveh avtorjih, kakor je razvidno iz dokumentacije, ki sem jo potem zapustil Narodni in univerzitetni knjižnici.»

V arhivu Slovenskega etnografskega muzeja najdemo le dve pismi Žužka Ložarju: v prvem (7. 12. 1943) ga opozarja, da je

«... termin (za oddajo) že za nami ... da nam predložite vse rokopise za I. del najkasneje do 10. t.m. dopoldne, za drugi del do 1. jan. 1944. dopoldne. Do tedaj mora namreč (založba) pogodbeno izročiti rokopise v tiskarno. Kasnejša izročitev rokopisov ne bo povzročila samo pozno izdajo, ampak tudi 40%no podražitev. Založba je ob razpisu knjig za naročnike že določila cene... zato smatra, ... vse sodelavce-zamudnike odgovorne za podražitev...»

⁶ Vsi »Dogovori« so shranjeni v arhivu Slovenskega etnografskega muzeja v Ljubljani.

Narodopisje Slovencev I. je izšlo s polletno zamudo, zato se je Založba KLAS in knjigarna Žužek naročnikom opravičila s posebnim pismom in jih tudi prosila, da z razumevanjem sprejmejo tudi novo ceno:

»Založba »Klas« Vam izroča dolgo pričakovano knjigo NARODOPISJE SLOVENCEV. Prosim Vas, da nam oprostite zamudo, ki so jo proti naši volji povzročile okolnosti. Prvotno je bilo preračunano, da bo delo izšlo v dveh knjigah po 15 tiskovnih pol v velikosti 14 x 20 cm. Snov pa je zahtevala radi slik večjo obliko in drobnejši tisk. Poleg te spremembe pa je morala založba, da bi delo ne izšlo okrnjeno, zvišati tudi število pol na 22 za prvi zvezek in na 18 pol za drugi zvezek. S tem narastkom pol ter večjo obliko 17 x 25 cm in drobnejšim tiskom je knjiga narastla na dvojni obseg. Sotrudnikom ni bilo mogoče pravočasno oddati rokopisov, zato je bilo delo oddano v tiskarno že po podražitvi papirja in tiska. Tako so nastali ... dvojni stroški, kar dviguje knjigi prodajno ceno. ... «

Založba je našla rešitev tako, da je za svoje naročnike naročila tisk na najboljšem papirju in vezavo v platno in jih prosila, da pri

»prevzemu dela doplačajo ... Lir 35. Naročniki pa, ki želijo knjigo na navadnem papirju in vezano v pol platno, dobijo oba dela brez doplačila. Upamo, da bodo (naročniki) spričo tega pojasnila s še večjo vnemo podpirali naše težko delo in nam ostali zvesti naročniki...«

Z urednikom je imel gospod Žužek predvsem pogovorne stike, »osebno opravljene in ne pismene«. Kadar pa je dr. Ložar naletel na težave, je samoiniciativno založnika redno obveščal pisno, za kar mu je ta

»... še danes hvaležen, ker drugače bi bilo to vse še nedokumentirano...« Videl je, kakšne težave so nastopile predvsem pri dveh avtorjih; pri Francetu Maroltu,

»... katerega sem sicer jaz tudi parkrat zaprosil, celo bil osebno pri njem na domu, torej interveniral za njegov prispevek, mi ga (je) obljubljal, nikdar se ni izgovarjal na kulturni molk, pač pa me je vedno odpravil s tem, da ima že vse pripravljeno in tudi marsikaj pokazal, vendar članka dokončal ni...«

se nadalje spominja Jože Žužek. Zamudnik, ki pa je potem vendarle še pravočasno oddal svoje prispevke, je bil France Kotnik.

Ložar je predgovor k »Narodopisju« napisal junija 1944. Matičetova je zanimalo, ali je takrat zato, da bi delo lahko izšlo, bila potrebna kakšna cenzura. To ga je zanimalo posebno zato, ker se je na nekem debatnem večeru v Etnografskem društvu govorilo, da je bil izid druge knjige ustavljen, da izida ni dovolil takratni kulturni referent dr. Franz Koschier iz Celovca. Glede cenzure za prvi del Jože Žužek odgovarja:

»Veste, kako je. Jaz sem imel izjemno srečo. Čeprav sem bil s strani takratnih oblasti negativno gledan, sem imel to srečo, da je bil slučajno na oddelku pri upravi za dovoljevanje knjig, kaj lahko izide in kaj ne, neki moj daljni sorodnik, ki je bil advokat, odnosno notar v Ptuj: Malešič, ne vem, če je Matija, se trenutno ne spominim, ker je bil samo daljni sorodnik. Meni osebno je bil zelo naklonjen. Bil je pregan iz Štajerske in se je zatekel v Ljubljano, v Ljubljani dobil službo, kot notar je dobil dobro, odgovorno službo. Na uslo srečo jo je dobil on, ker ne bi ne samo moje delo, ampak tudi marsikatero drugo slovensko delo ne izšlo, če bi nekdo, nenaklonjen Slovincem, sedel na tem delovnem mestu. On je moje stvari pustil zelo hitro skozi in nisem imel nobenih težav glede tega.«

Odgovorni so konec 1943. leta in skozi vse leto 1944 zelo pazili, da ni izšlo za takratne politične razmere kaj »neprimernega«. Žužek se je spominjal težav, ki jih je imel pri izdajanju Gradnika, ko *»... so mi bile tri pesmi zavrnjene (in) se mi je (Malešič)*

prišel opravičiti, ker je bil tudi on osebno opozorjen, da tiste tri pesmi ne smejo v zbirko, sicer bi jih on sam pustil ...» (gre za pesniško zbirko Pojoča kri – op. HLP).

Drugi del Narodopisja Slovencev se je pripravljajl vzporedno s prvim, vendar pa ga, po Žužkovem zagotovitlu, niso mogli tiskati predvsem zaradi čakanja na rokopise in zaradi tiskarne, ki ni zmogla takoj tiskati. Žužek je bil naprošen

«...naj grem k takratnemu tehničnemu vodji tiskarne, h gospodu Jeranu, naj pri njem interveniram, ker vse stvari nismo mogli tako hitro napraviti.»

Iz dokumentacije je razvidno, da so bile težave v zvezi s klišeji za ljudske noše in neprestanim čakanjem na Kotnikov prispevek, ki je potem še pravočasno prišel in na prispevek Franceta Marolta, ki pa ga ni bilo. Matičetov je opozoril, da imajo sodelavci nekakšno »bibliofilsko dragocenost«, to je separate iz Narodopisja Slovencev, ki so izšli dvakrat, še preden je izšlo samo delo. Sam ima en separat Kotnikovega prispevka in enega Grafenauerjevega, prvič z letnico 1945, drugič 1946, medtem ko je v Narodopisju Slovencev II. impresum 1952. Žužek je pojasnil, da je to zato, ker je on za tisti del stavka, ki je bil že postavljen in za tisti del knjige, ki je bil že v polah natisnjen, po sugestiji urednika Ložarja interveniral, da

«... smo dobili po trideset izvodov separatov, da bi se vsaj to ohranilo, če bi, recimo vse skupaj šlo nekam ... Ne vem pa, kateri mesec so bili tiskani tisti separati. V tiskarni je tako, da se lahko že decembra meseca natisnjeno tiska z impresumom z letnico prihodnjega leta. Sem pa dal tiskat dovoljno število, tako da je bilo vsaj po trideset, da bi se vsaj to ohranilo. No, ohranilo se je vse in tudi tekst...»

Žužek je to imenoval »izreden izid druge knjige«, ki je

«nekako končal delo, čeprav ni v pravi zasnovi tako izdano, kot je bilo to od založnika mišljeno.»

Tu ga je prekinil Matičetov s pripombo: »V Narodopisju Slovencev II je en tekst, ki ni prišel in to je ljudska obrt, ki ga je Ložar potem izdal nekje v Ameriki, posebej. Veste za to?« »Ne, za to pa ne vem.« »V Ameriki ga je izdal v nekem časopisu, manjkala mu je ena stran in je tisto pustil prazno, češ da nima rokopisa. Rokopis je bil pri Orlu in bi ga lahko dobil.«

Vendar to v tistem času vsekakor ni bilo tako preprosto. Narodopisje Slovencev I. in kratek odtis prispevka o obrti in trgovini je Rajko Ložar vzel s sabo v begunstvo, najprej na Koroško, kjer je bil soustanovitelj slovenskih taboriščnih šol, profesor etnografije in umetnosti na taboriščni gimnaziji v Peggezu pri Lienzu (do kon. 1946) in v Spittalau ob Dravi, (tu tudi ravnatelj od 1949 do 1951, obenem pa superintendent za vse taboriščne šole v Avstriji). Dobro sta mu služili pri pouku etnografije, pri pripravljanju radijskih oddaj in pisanju prispevkov za različne časopise. Tako ni čudno, da sta se mu dve strani izgubili. Obe deli in še ogromno materiala, ki ga je med svojim begunstvom zbral na Koroškem, (*«Kadar sem mogel in nisem bil preveč lačen, sem tudi delal študije na terenu po vaseh, ki vse leže v strmih gorskih pobočjih in uvalah, ... tudi po Tirolskem, kjer povsod v imenih najdeš sledove stare slovenske kolonizacije. Imam tri letna poročila tamošnje gimnazije s članki o teh imenih in to so velike knjižne redkosti. ... Zelo malo verjetno je, da bom mogel objaviti ves material, ki sem ga zbral v begunskih letih na avstrijskih tleh. Že samo, če bi hotel pripraviti svoje raziskave koroške hiše za tisk, bi rabil dve leti; obdelal in katalogiziral sem nad 200 hiš, ki jih ni več ... izvršil sem nalogo, ki so jo i slovenski i nemški-avstrijski narodopisci zanemarili in sem v dvanajsti uri rešil, kar se je še dalo...»*⁷) vključno z dvema

⁷ Pismo nečakinji Heleni z dne 8. marca 1968.

zajetnima mapama domačih in šolskih nalog gimnazijcev po temah: hiša, prehrana, šege ob različnih prilikah, pregovori, stare molitve, pesmi in še kaj, je romalo z njim 1952. leta v Ameriko. Tu se pokaže, kaj mu je pomenila slovenska ljudska kultura! Tudi odločitev za Ameriko ni bila lahka. Ker je bil zaveden Slovenec, je poskušal vse, da bi ostal s Slovenci ali vsaj blizu njih. Povabilo nemških arheoloških znanstvenikov, da bi prišel na univerzo v Nemčijo, je zavrnil, leta 1950, ko mu je ustno že bilo obljubljeno mesto arheologa na graški univerzi, je na pisno vlogo dobil negativen odgovor »... *bil sem namreč od Nemcev zapisan kot narodnjak in denunciran na graški policiji kot 'äußerst deutsch feindlich'*...«⁸ Kakšna ironija!

Pred objavo svoje razprave »Ljudska obrt in trgovina v Sloveniji«, ki je izšla skupaj s še petimi drugimi razpravami (za etnologe je zanimiva Maksimilijana Jezernika »Rim in drugo Baragovo potovanje v Evropo«) v Zgodovinskem zborniku v Buenos Airesu⁹, je Rajko Ložar sicer pisno prosil svojega prijatelja in naslednika v Etnografskem muzeju Borisa Orla, da bi mu ti dve izgubljeni strani in slikovno gradivo k članku poslal, vendar na svoje pismo ni dobil odgovora; šele več mesecev po izidu razprave je (brez priloženega pisma) dobil iz Ljubljane krtačne odtise, ilustrativnega gradiva pa ne. Manjkajoči strani se nanašata na nadaljevanje popisa prazgodovinske tkalske tehnike v Beli krajini, ki ga je prvič objavil Josip Mantuani, (avtorju v Ameriki ta tekst ni bil dostopen, nam pa danes lahko pomaga navedba vira), manjka pa tudi začetek poglavja o ljudskem pletilstvu. Povejmo še to, kar je v uvodu o usodi razprave povedal že Ložar sam: ... da se spisu, čeprav izhaja 15 let star, »... *ni treba sramovati. Kakor sem v svojih poglavjih o naselju, zemljišču, kmečki hiši, gospodarstvu ter hrani zasledoval oz. se držal Ariadne rdeče niti, ki mi je pomagala iz labirinta etnografskih deskriptivnih dejstev in detajlov do etnoloških ... osnovnih principov in spoznanj, tako sem tudi ... ljudsko obrt in trgovino vrednotil zlasti kot material, ki naj nas vodi do višjih etnoloških rezultatov* ... «¹⁰ Obrt in trgovina bi po prvotnem načrtu morala biti tiskana med razpravami NS I, kjer je zajeta materialna kultura. Zaradi posebnih razmer, v katerih je delo nastajalo, pa je urednik svoj prispevek umaknil in ga želel prihraniti za drugi del zbornika. Istočasno je umaknil tudi krajši prispevek o ljudskih vozilih, poteh, ograjah, razsvetljavi in komunikacijskih sredstvih. Namesto vsega tega je v NS I vključil prvi del razprave Borisa Orla, ki mu je internacija v Dachau preprečila dokončanje dela. Upravičeno bi pričakovali, da bo uredništvo Narodopisja Slovencev II v kratkem uvodu vsaj malo nakazalo usodo zbornika, pa če bi to tudi bilo diplomatsko in spretno vijuganje med čermi. Pa ... kdor molči ...!

Medtem ko je razprava, ki pri nas ni izšla, bila nekaterim v krtačnih odtisih dostopna za uporabo, pa so vse pošiljke Zgodovinskega zbornika, ki ga je avtor na različne načine skušal poslati sorodnikom, bile zaplenjene in dane v NUK pod ključ kot »emigrantska literatura«.

Prva knjiga Narodopisja Slovencev je izšla in bila zelo lepo sprejeta, po Žužkovem spomenu

»... *ne samo v naši, slovenski kulturni javnosti, ocene so bile zelo dobre, predvsem pa so se oglasili etnografi iz naših sosednjih dežel, etnografi ... evropskih severnih*

⁸ Pismo nečakinji Heleni z dne 7. decembra 1966.

⁹ Zgodovinski zbornik. Uredil Marjan Marolt, Buenos Aires 1959.

¹⁰ Rajko Ložar, Ljudska obrt in trgovina v Sloveniji. Uvod. Zgodovinski zbornik (kot op. 9) str. 71.

narodov, ki so se zelo pohvalno izrazili o tem kompendiju ... Mene kot založnika je ta stvar (pri izidu prve knjige) zelo veselila, ne glede na to, da je bilo veliko stroškov, ker knjiga je bogato ilustrirana, vse klišeje je bilo potrebno na novo napraviti ..., brez subvencije ... subskribenti so del stroškov vnaprej krili, kar je šlo za stroške klišejev in nekaj akontacij honorarjev » Recenzije in odmevi na prvo knjigo so Matičetovega posebej zanimali. Spomnil je Žužka, da je nekoč omenjal neko norveško kritiko, ali morda zasebno pismo, naslovljeno na založbo, kar je Žužek potrdil, ga je doma iskal v svojem arhivu, vendar ga ni našel. Bilo pa je še drugo, iz Madžarske, ki pa je prišlo na Ložarjev naslov.

Od kritik naj na tem mestu omenim pismo *prof. dr. Milovana Gavazzija*, enega vodilnih jugoslovanskih in evropskih etnologov, s katerim je tudi R. Ložar imel strokovne stike. Nekaj korespondence je ohranjene v Ložarjevi zapuščini, med drugim tudi pismo z dne 31. avgusta 1944:

Vrlo poštovani gospodine kolega!

Hvala za pismo i za »Narodopisje Slovencev« – stiglo mi je znatno kasnije, pa sam bio u brizi za sudbinu knjiga. Hvala Vam za moj i za seminarski primjerak.... Prvo što treba bez ikakva sustezanja toplo i srdačno čestitati, jest: da je ta knjiga uopće izišla, u ovim ružnim vremenima, kraj današnjih teškoća i svakojakih smetnja, običnih i neobičnih. Čestitati treba i Vama kao protagonistu, i svima ostalima uz Vas. Da ima u djelu i ovaj i onaj nedostatak, nedotjeranost pa neizjednačenost obradbe pojedinih partija (u poredbi jednih prema drugima) – to je razumljivo i neizbježno u ovakvu djelu, koje radi nekoliko autora sa različnih vidika, k tomu još u ovim vremenima i napokon u djelu, koje je, kako slutim, radjeno razmerno veoma naglo. Ovo posljednje dakako da se zapaža, možda čak i na izboru slika (više slika pojedinih predmeta materijalne kulture bilo bi sigurno korisno – pa i muzejski) – ali i preko toga se može i mora glatko prijeći kraj same činjenice, ponovno izitičem, što je ovakvo djelo uopće tu! I što će drugi dio, ako Bog dade zacijelo slijediti što skorije – a u tome s osobitim interesom očekujem odsjeke o rukotvorstvu, pa o transportu a djelom i o nošnjama. Nadam se, da će u budućnosti biti prilike, da negdje na pozvanom mjestu objelodanim opširniji prikaz »Nar. Slov.« – dok stigne vrijeme za to (i eventualno budu oba djela gotova)....»

V primeru, da za to kmalu ne bo prilike, Gavazzi napoveduje, da mu bo ponovno obširneje pisal, mu posredoval svoje vtise, kakšno vprašanje pa tudi kakšno kritično pripombo k posameznim prispevkom in sugestijo

»ako si je mogu dopustiti – k jednom novom, još boljem izdanju, koje se pouzdano nadam, da će ovo prevažno djelo u kratkom vremenu morati doživjeti, ako Bog da mira i reda, jer ne sumnjam, da će ga i sami Slovenci razgrabiti, a pogotovu da će brzo biti razprodano, ako bude imalo puteva i u široki svijet.«

Že v tem pismu pa je Milovan Gavazzi imel nekaj vprašanj predvsem v zvezi z ornim orodjem: sprašuje po izvoru slike »kavlja« (rala) na strani 140 in ali se lahko zanese na avtentičnost in natančnost te slike kot celote in posameznih delov orodja. (*...nije na pr. jasno, kakvu ručicu, prihvati, ima straga ta sprava ...*). Ali je vir, iz katerega je slika vzeta, zanesljiv? Ali je še kaj podatkov o takem orodju s Pohorja ali kakšnega drugega kraja, po možnosti z nomenklaturo? *»Vrlo biste nas obvezali odgovorom na to pitanje – u vezi je s drugim (etnološkim) dijelom radnje g. Bratanića o oračim spravama.... Vam posebno i ovdje na kraju još zahvaljujem u ime našega seminara i u ime svoje za poslano primjerke, za koje se nadam, da ćemo jih moći uzvratiti i kojima smo se uistinu svi živo obradovali kad smo ih ugledali«*

Žal pa so se kmalu že začele druge težave. Vojne razmere so preprečile reden izid tudi druge knjige. Žužek:

»Ob vedno hujše stopnjevačih se razmerah v vojni, odnosno pri zalaganju knjig, odnosno pri kontaktiranju z avtorji, ... je drugi del knjige zastal tam nekje pri deseti poli v tisku, ostalo gradivo pa se je po zaslugi urednika v celoti rešilo.«

Od tod dalje sledimo dogodkom s prebiranjem korespondence med Ložarjem in Žužkom. V svojem drugem pismu, 31. 10. 1944., ki ga najdemo v arhivu Slovenskega etnografskega muzeja, Žužek namreč uredniku sporoča, da ga bo v odsotnosti nadomeščal gospod Božidar Pauer¹¹, na katerega se

»blagovolite obrniti v slučaju potreb..., ki bi nastale pri dovršitvi tiska oziroma izdaje knjige Narodopisje Slovencev II. del.« Opozarja tudi na zamudnike, saj se *»založnica čuti dolžna knjigo čimprej izdati, ker jo je že ob izidu I. dela subskripcijsko prodala.«* Urednik naj tudi pazi, da bodo korekture v redu izvršene, z roko pa je pripisal: *»Prosim, da končne korekture pregleda g. prof. Dular.«*¹²

Ložar s pismom 4. novembra 1944 potrjuje prejem tega dopisa in gospodom obnem sporoča,

»... da se po svojih najboljših močeh trudim, do kraja izvesti delo, ki sem ga prevzel in da bom, kolikor je le v mojih močeh, skrbel, da se izdaja tega dela reši tako, kakor vелеva njegov nivo pa tudi interesi založbe ...«

Ker pa so že pred časom nastopile težave, ki so jih povzročile izredne razmere v deželi, (Žužek in Ložar sta o tem večkrat govorila), je urednik želel še pisno opredeliti svoje stališče:

»Kot sem g. Žužku že opetovano razložil, so posamezni avtorji prekoračili obseg tako, da je to močno vplivalo na vsebinsko dispozicijo, kakor sem si jo zamislil kot urednik. Da nisem posegel po svinčniku ter črtal presežnih delov prispevkov, zato je vzrok moje trdno prepričanje, da je v posameznih prispevkih zbrano tako tehtno gradivo, da tega ni kazalo storiti, kajti izdaja Narodopisja je zaenkrat pri nas edinstvena. Z ozirom na to naraščanje gradiva, sem predlagal gospodu Žužku, da predvidi še tretji zvezek Narodopisja in da zato v drugem zvezku ne objavimo registrov. K temu stališču me je opravičevalo še naslednje.«

Od drugega zvezka je sedaj zmetirano 11 pol; manjka še 7 pol, na katere je treba spraviti prispevke o noši, o umetnosti, o glasbi in plesu ter ljudskem zdravstvu in registre. Da je to nemogoče storiti, ne da bi knjiga trpela škodo, je na dlani. Kot poglobitna dva prispevka pričakujem rokopis g. Marolta ter gospoda Kotnika. Opetovano sem že ta dva gospoda opominjal ter prosil za izročitev prispevkov, vendar do danes rokopisov še nisem prejel. Prav radi tega, ker sem skušal ustreči želji g. Žužka, da morajo biti vsi avtorji zastopani v delu, sem izločil svoj prispevek o umetnosti, prispevek o noši bi pa obsegal kvečjemu 1 in 1/2 pole. Jasno je, da neizročitev prispevkov od strani g. Marolta in Kotnika zadržuje izdajo Narodopisja in tudi sicer povzroča težave.

¹¹ Božidar Pauer, potomec stare ljubljanske strojske rodbine, od leta 1928 lastnik večje tovarne peciva in keksov v Zgornji Šiški (danes tovarna Lek) je bil, po pripovedovanju gospoda Jožeta Dularja in potrditvi Pauerjeve hčerke Lili Krek, prijatelj Jožeta Žužka in velik mecen založbe KLAS.

¹² Pisatelj Jože Dular (njegovo povest Krka umira in pesmi Trepetajoča luč - 1945, je tudi založila založba Klas) je bil od februarja 1944 do maja 1945 profesor slovenščine in italijanščine na II. Državni gimnaziji v Ljubljani, potem je do jeseni 1945 poučeval na dopolnilnih tečajih v Domžalah, od jeseni 1945 na šoli v Metliki, ko pa je bil leta 1951 ustanovljen Belokranjski muzej, je Dular postal njegov ravnatelj in ga je vodil polnih trideset let - vse do svoje upokojitve.

Zato sem z včerajšnjim datumom (3. nov. 1944 - op. HLP) oba gospoda ponovno pozval, da mi do srede, 8. t.m. do 12. opoldan pismeno sporočita termin, do katerega bosta zanesljivo in nepreklicno izročila svoje rokopise in Vam bom o tem takoj sporočil. Ako imenovana dva gospoda tega sporočila do zahtevanega časa ne bosta izročila in bom še nadalje v negotovosti glede izročitve rokopisa, potem ne morem prevzeti nikake odgovornosti več za potek dela in ne jamčim, da bi delo še letos izšlo in bom moral postopati samo po mojih uredniških dispozicijah, ne upoštevajoč željo založnikov, da pri sodelovanju ne sme manjkati noben avtor, ki je naveden v naslovu prvega (1.) dela. V tem primeru bom ostalih 7 pol porabil za veliki rokopis o ljudski noši, ki je pripravljen in za katerega je polovico klišejev že pripravljenih, prispevki o ljudski glasbi in plesu, o ljudski umetnosti, o ljudskem zdravstvu, zaključek članka g. Orla ter register pa bodo izšli v III. delu, ki bo s tem imel že obseg 10 do 11 pol. ...

Prednje Vam dostavljam na znanje ter v pretres in prosim za izjavo. Istočasno sem opozoril vse sotrudnike za sestavljanje registrov.

*Zagotavljajoč Vas, da bom vse storil, kar je v moji moči, Vas prosim, da gornje resno prevdarite in sem pripravljen za tozadevne razgovore.**

Z odličnim spoštovanjem R.Ložar

Potem, ko je zamudnikoma potekel rok, ki jima ga je postavil urednik, je le-ta s pismom 10. novembra 1944 založbo obvestil:

«... da imenovana gospoda moji želji nista ustregla. Oba sta izjavila, da pismenega sporočila ne bosta izročila. Prof. dr. Kotnik mi je ustmeno približno naznačil, da ima del prispevka že gotov, in da ga bo oddal, kadar bo gotov. Gospod ravnatelj Marolt pa je želel z menoj ustmenih razgovorov, ki pa z moje strani niso zaželjani, ker je takih razgovorov med nama bilo že obilo in so bili vsi naknadno brezuspešni in brez pomena.

Prednje Vam dostavljam na znanje, s pristavkom, da v takih okoliščinah ne morem sprejeti nikakega jamstva za pravočasen izid knjige, zlasti še ne zategadelj, ker me izostajanje teh dveh prispevkov bistveno ovira tudi pri izdelavi rokopisa o noši.

Zahvaljujoč se Vam za naklonjenost beležim z odličnim spoštovanjem R. Ložar.

Vsa ta pisma je Ložar poslal v vednost tudi sodelavcem Narodopisja Slovencev.

Kljub prvotni zavrnitvi pa se je Ložar čez nekaj dni vendarle srečal s Francetom Maroltom in se z njim dogovoril, da bo rokopis predvidoma gotov do božiča, Maroltova gospa pa je menda pristavila, naj računajo do novega leta, o čemer Ložar poroča gospodom na založbi 24. novembra 1944 in pristavlja:

«Po mojem mnenju je zadnji termin pravilnejši, vendar sem kljub temu skeptičen. Gospod Marolt je želel tudi, da se mu obseg prispevka zviša za 1/2 pole, tako da bi skupno obsegal njegov prispevek 4 pole. Ta predlog sem zavrnil z ozirom na to, da je že itak od prvotnih 2 1/2 pole bil zvišan njegov prispevek na 3 1/2 pole.

Glede rokopisa gospoda dr. Kotnika o zdravstvu sem mišljenja, da tudi z njim ni računati pred Novim letom, kajti razvidim, da avtor šele zbira sloustvo o tem predmetu.

Iz teh dejstev, s katerimi moram kot urednik računati, moram tudi izvajati nekatere konsekvence, o katerih čutim dolžnost Vas obvestiti:

- 1. Predusem moram sporočiti, da rokopisa o noši, nadalje kazal in registrov ne bo mogoče v končni obliki izdelati prej, preden bodo izročeni ter postavljeni prispevki imenovanih dveh gospodov. Ker bodo ti prispevki v najboljšem slučaju postavljeni sredi januarja 45, je pred tem terminom po logičnem prevdarku sleherno*

delo na prispevkih o noši, kazalnih in registru brezpredmetno, breuspešno in neučestno. Povedal sem že, da bo morala noša na račun ostalih prispevkov odstopiti najmanj dve poli, skrčeni pa bodo morali biti tudi registri in kazala. Z ozirom na to, še posebej pa z ozirom na dejstvo, da sem po svojih dispozicijah točno računal, da bo vse moje delo za Narodopisje II končano konec oktobra, sem prisiljen odložiti vsa dela za Narodopisje II do srede januarja 1945 ter se zopet posvetiti tej nalogi v trenutku, ko bosta izročena oba rokopisa gospoda Maroltja in gospoda Kotnika. (podčrtal R. Ložar). Z ozirom na to, da radi drugih nujnih del ne morem v takih okoliščinah izgubljati časa za drugo knjigo, upam, da boste ta moj sklep razumeli ter ga odobrili.

2. V zvezi s prednjim opozarjam najresneje na vprašanje registrov in kazal: V dopisu od 3. XI. sem pozval sodelavce, da izroče registre za svoje prispevke do 20. nov., ker sem predpostavljal, da dobim oba rokopisa do konca novembra. Ker se to ni zgodilo, nastopi tu isti moment in da se izognemo kesneje raznim neuspešnostim glede obsega teh registrov in kazal, Vas prosim za določno izjavo, ali naj sodelavci kljub temu izdelujejo registre, ali pa naj jih odlože do srede januarja, da ne bi nastali ev. kaki nepotrebni stroški in terjatve.
3. Doslej je zmetiranih 11 pol. Prosim Vas, da ukrenete vse potrebno, da se te pole takoj stiskajo ter spravijo radi varnosti na raznih krajih, kar je tako v interesu založbe kot tudi sodelavcev.
4. Prosim Vas, da podpirate pri ravnanju Narodne tiskarne mojo prošnjo, da tiskarna predhodno, iz varnostnih razlogov odtisne, čim bo stroj, ki tiska Dobro knjigo¹³ prost, na kak slab papir prispevke Breznik, Grafenauer in Ložar, vsakega v po 30 izvodih. O tem predmetu sem že govoril z g. ravnateljem Jeranom, ki mi je to obljubil izvesti, prosim Vas pa najintenzivnejše, da podpirate tudi Vi mojo prošnjo, kajti natisk 11 pol bo trajal, če računamo današnje razmere, vsaj do novega leta.
5. Moja želja je in vljudo Vas prosim, da blagovolite tudi od svoje strani obvestiti o nadaljnjih okoliščinah, v katerih se nahaja druga knjiga, g. prof. dr. Grafenauerja, ker smatram za svojo posebno dolžnost, da Vas na to opozorim z ozirom na dragoceni njegov prispevek, ki je bil že pred pol leta izročen. Tudi predlagam, da bi z njim obravnavali vprašanje honorarja ter ga z ozirom na to, da se je natisk knjige zavlekel, čimprej v obojestransko zadovoljnost rešite. Isto bi predlagal tudi za ostale sodelavce.
6. Kar se rokopisa noše tiče, so bili oddani v delo že nekateri klišeji. Z ozirom na to, da bo morala noša iziti na tesno skrčenem obsegu, namesto na 3 polah največ na eni, sem ustavil tudi nadaljnje izročanje predlog za klišeje, ker bodo dosednji predvidoma popolnoma zadoščali za ilustracijo stvarine.
7. Glede na te nastale težave upam, da boste razumeli ter odobrili pojasnilo, ki bo moralo v drugi knjigi Narodopisja bralcem razložiti vse te nepravilnosti in ki ga smatram kot predpogoj za nadaljnje delo pri Narodopisju. Sodim, da bo tako pojasnilo samo v korist založbe ter da bo varovalo znanstveni ugled sodelavcev in predvsem moj. Brez takega pojasnila ne bi mogel prevzeti odgovornosti za vse spremembe, ki jih je moj koncept Narodopisja že moral doživeti.

¹³ Dobra knjiga je bila knjižna zbirka, ki jo je leta 1944 urejal Borut Žerjav, ki je po vojni, pod psevdonimom Borut Klas, sodeloval pri slovenskih oddajah na francoskem radiu (psevdonom naj bi si, kakor povzemam po Biografskem leksikonu, privzel prav po založbi KLAS, katero naj bi, po istem viru, tudi denarno podpiral).

Zagotavljač Vas, da bom po svojih najboljših močeh vodil v okviru zgoraj navedenih točk delo za Narodopisje II ob priliki do srečnega in zelo zaželenega zaključka ostajam z odličnim spoštovanjem R. Ložar.

To je bilo verjetno zadnje urednikovo pismo gospodom na založbi Klas. (Ložar namreč vsa pisma naslavlja s »Spoštovani gospodje«). Glavni urednik Rajko Ložar se je maja 1945 umaknil na Koroško in (vrnimo se k magnetofonskemu zapisu in pripovedi gospoda Jožeta Žužka) uredništvo je potem

«... prešlo, ... meni se zdi, da je bilo potem kolektivno (Boris Orel, Ivan Grafenauer). Oba urednika sta potem nakazala pot, kako naj bi tudi drugi del Narodopisja Slovencev zagledal svet.

Tudi o teh povojnih razmerah, v katerih se je dokončavalo že med vojno začeto delo, izvemo nekaj iz dokumentov, ki so shranjeni v rokopisnem oddelku NUK-a. Boris Orel je, kakor vemo, kmalu po vojni posredoval pri oblasteh, da bi dovolili natis drugega dela Narodopisja. Bili so neki zadržki, samo ugibamo lahko, kakšni, da Ministrstvo za prosveto LRS dolgo ni dalo soglasja. In še potem, ko je soglasje že prišlo, se stvar do srede leta 1949 ni premaknila z mrtve točke.

Boris Orel v Slovenskem etnografu¹⁴ najprej spomni na to, da so sodelavci NS imeli predvsem namen, podati »pregled raznih panog slovenske etnografije in folklore na podlagi dosedanjih raziskovanj ...«, delo, ki ga je v času okupacije »... porodila med drugim tudi želja, obračunati z raznimi nacističnimi zaslužnjevalnimi tendencami, ki so jih v okupacijskih letih razširjali razni nemški lažni etnografi na področju okupirane Štajerske in Dolenjske ...« pa naj bi tudi pokazalo na razne vrzeli »... in dalo smernice za nadaljna etnografsko-folklorna raziskovanja ...«. Prispevek pa je namenjen predvsem kot »... pojasnilo vsem, ki so kot naročniki prejeli I. knjigo, pa tudi drugim, ki se za usodo tega dela zanimajo ...«. Sporoča, da se je novo uredništvo (dr. Ivan Grafenauer, Boris Orel) iz tehtnih razlogov odločilo, da bo izdalo še drugo knjigo Narodopisja Slovencev in s tem delo zaključilo. Kot »tehtne razloge« navaja tudi to, da »... je bilo kmalu po osvoboditvi dotiskanih že 8 pol druge knjige (Breznik, Grafenauer, Kotnik), ti odtisi že dalje časa krožijo v domačem in tujem znanstvenem svetu ter jih znanstveniki že marsikje tudi citirajo ...«. Predstavlja tudi vsebino II. knjige, kakor že omenjeno, brez Ložarjeve razprave Ljudska obrt in trgovina in seveda še vedno brez prispevka Franceta Marolta, ki ga tudi do tedaj še ni napisal. Izdajo Narodopisja Slovencev s tako vsebino pa je Ministrstvo za znanost in kulturo LRS odobrilo. »Knjiga pa vse do danes ni mogla iziti predvsem zato, ker je bila knjigarna J. Žužek, ... , medtem likvidirana.... Uredništvo upa, da bodo razgovori z Državno založbo glede izdaje II. knjige čimprej uspešno zaključeni.«

7. junija 1949 pa je Žužek prejel ultimativen dopis avtorjev NS II:

«Knjiga »Narodopisje Slovencev II«, ki je bila na tem, da izide že pozimi 1946, iz raznih razlogov vse do danes še ni izšla. Ker je sedaj situacija taka, da so z načelno odobritvijo Ministrstva za prosveto LRS odpadli glavni zadržki in je treba premagati le nekaj tehničnih ovir, se nam vsiljuje misel, da so morda kaki razlogi za zavlačevanje izdaje pri bivšem založniku samem.

V tem primeru bi bili podpisani avtorji prisiljeni, poslužiti se avtorske pravice, da namreč po dveh letih neizida lahko prosto razpolagamo s svojim delom, tu konkretno,

¹⁴ Boris Orel, Kaj je z drugo knjigo »Narodopisja Slovencev«. Slovenski etnograf II/1949, str. 150.

da navežemo neposredne stike z Državno založbo Slovenije in se z njo dogovorimo. Seveda pa bi nam vsem bilo ljubše, če bi se stvar dala urediti tako, kakor je bilo prvotno dogovorjeno. Upamo, da tudi Vam ni vseeno in da se še čutite nekako obvezanega do nas.

*Zato nam boste pač oprostili, če Vam tu predlagamo rok, do katerega bi želeli, da s svoje strani nekaj ukrenete in nam o tem poročate; poldrugi mesec časa imate in do 31. julija Vas prosimo za odgovor.**

Po »tovariških pozdravih« in obveznem »Smrt fašizmu - svobodo narodu« sledijo podpisi: Boris Orel, Ivan Grafenauer, France Kotnik, Marta Ložar in Milko Matičetov (ta je bil v letu 1946 povabljen za izdelavo trojnega kazala k NS I in II). Datum je pripisan z roko 7. junija 1949 (pisava dr. Ivana Grafenauerja; op. HLP).

29. junija 1949 je gospod Jože Žužek odgovoril Borisu Orlu: najprej se je zahvalil za dopis in nadaljeval:

*»Nemalo truda, neprilik in skrbi mi je dalo od snovanja do danes NS, ki sem ga nameraval z vso ljubeznijo in veseljem izdati še leta 1944. V neustaljenih časih se je snovalo in pod neugodnimi prilikami za privatnika nadaljevalo. Do danes vsa čast vsem avtorjem, razen tov. Maroltu, posebna zahvala Vam in uredniku II. dela za ves, res požrtvovalen trud, Vam pa še posebna zahvala za osebno posredovanje pri obla-
steh za dovoljenje natiska.*

Vesel sem Vaših uspehov in potrudil se bom, da Vas in vse podpisnike pisma zadovoljim. Po Vaši sporočitvi o dovoljenju sem se obrnil na Poročevalčevo tiskarno, ki mi je nezadovoljivo odgovorila. Tako sem hotel zadevo urediti najprej v tiskarni, potem se pogovoriti z avtorji in nato z Državno založbo Slovenije.

Predlagam in prosim Vas, da se v ta namen enkrat vsi skupaj snidemo in o tem pogovorimo. Prepričan sem, da bomo tako najprej in ugodno za vse rešili to zadevo.

*Datum sestanka in kraj blagovolite določiti avtorji....**

Do sestanka je potem res prišlo in po pogovorih s sodelavci je Jože Žužek uredil, *»da je nadaljnje pole izdala Državna založba.«* Dovolil je tudi, da se spremeni (»prelepi-«) naslovni list z impresumom: sprememba imena založbe, kot urednika sta navedena le Ivan Grafenauer in Boris Orel, ne pa tudi Ložar, ki je dejansko za 11 pol (toliko po Žužku, medtem ko B. Orel v SE, verjetno zato, ker so izločili Ložarjeve prispevke, omenja le 8 pol) izpeljal delo do krtačnih odtisov. To nekako priznavajo tudi urednika in Državna založba, saj v kolofonu navaja: »Redakcija zaključena decembra 1945«. Delo pa ni izšlo v tisti zasnovi, kot je bilo zamišljeno po prvotnem načrtu, saj France Marolt svojega obljubljenega prispevka ni nikoli dokončal, pa tudi ne kompletno, saj ni smela iziti razprava Rajka Ložarja »Ljudska obrt in trgovina«, ki je bila postavljena in že v krtačnih odtisih. Drugemu delu Narodopisja Slovencev pa so dodana že v uvodu prvega dela napovedana kazala: *Kazala slik, Stvarno kazalo, Krajevno kazalo in Osebno kazalo. »Kazala, ki jih je sestavil Matičetov, so mojstrska, njih pomen se bo pokazal tudi pri bodočih raziskovanjih.«*¹⁵

Dr. Rajko Ložar je medtem v svojem begunstvu v Ameriki sproti in redno sledil dogajanjem v stroki doma, sprva v ameriških knjižnicah, pozneje pa so mu že tudi iz domovine pošiljali etnološke publikacije, tako knjige, kakor tudi strokovne revije Slovenski etnograf, Traditiones, Glasnik SED pa Poglede na etnologijo in zbornik s

¹⁵ Pismo nečakinji Heleni z dne 28. avgusta 1980.

posvetovanja slovenskih etnologov v Brežicah z naslovom Etnologija in sodobna slovenska družba (1978) itd. Večkrat je sam nameraval na napade odgovoriti, pa si je premislil, ker bi *»verjetno v isti številki bil tiskan tudi odgovor«*. To pa bi bilo *»nič drugega kot jesti odlizane polže: čimbolj jih v ustih žvečiš, več jih je, tako da moraš nazadnje vse izpljuniti...«* je zapisal.¹⁶ V pismih se je vedno znova vračal h kritikam, ki jih je različno sprejemal: jezno, nekatere s humorjem in ironijo, druge samo z vzdihom *»O Holly Moses«*, lotil se je vsakega prispevka posebej, pohvalil, kar se mu je zdelo pohvale vredno, pripisal svoje gledanje na predmet ne glede na to, kdo je članek napisal; nekatere članke je imenoval *»klobasarije«*, ker so dolgovezni in bi *»profesorji ... morali ta mlade - ali mogoče ne več tako mlade ljudi učiti, kako se izraža precizno, kratko in jedrnat«*.¹⁷ Višek vsega pa mu je vedno bilo tam *»...kjer nataknejo Narodopisje Slovencev, ki nekaterim ne da spati...«*. Ostro je reagiral na tiste kritike, ki so presegale mejo strokovnosti in so bile zgolj politično obarvane in slabo ali sploh ne argumentirane. Ob teh ni izbiral besed. Kot *»highlight«* gonje zoper NS pa omenja tudi tisti prispevek¹⁸, v katerem se avtor sprašuje, kakšna strokovnost je to, da v poglavju o hrani ni omenjeno, kako je okupator pobijal vole in si iz njih delal zrezke ali pa neupoštevanje kakšnega dela, ki je tudi izšlo 1944., vendar pa ni bilo splošno dostopno (npr. S. Matejeva = Silverija Pakiža delo o prehrani, bivališčih noši itd. internirancev na Rabu ipd.).

»...omemba klanja volov naj bi dokazala znanstvenost in strokovnost NS! To je bedarija, kakršne še ni zapisal noben Slovenec. Okupator je poklal presneto malo volov, ker je prišel do finega mesa potom 'purgarjev', ki so si s tem varovali hrbte... Kritiki se ne zaveda, da bi v tem primeru NS bilo zaplenjeno, založnik pa bi izgubil ves denar, ki ga je vložil v Narodopisje Slovencev. Drugo vprašanje pa je, ali ni to stvar zgodovinarjev NOB, saj ima etnologija samo eno nalogo: služiti spoznavanju in resnici kot taki, ne pa proslavljanju političnih in socialnih sistemov...«.¹⁹ Včasih pa se je ob kakšni kritiki prav razpisal in sam opisal, kako in zakaj je delo nastalo.

»Najodločneje se moram zavarovati pred očitkom, da je Narodopisje izraz kake družbene strukture, recimo reakcionarno-meščanske. Narodopisje ni predstavljalo niti ideologije buržoazne družbe niti ni manifestiralo namenoma slovenske narodne samobitnosti.... Narodopisje je imelo samo en namen: dati sintezo tega, kar se imenuje etnografska kultura in kar o njej vemo in kar smo o njej pisali. Imelo je v prvi vrsti namen, odkriti vrzeli, pokazati probleme in nič drugega. To je bil moj koncept in po tem konceptu je NS tudi izšlo tako kot je. Ideja sama pa ni zrasla na mojem zelniku, temveč na zelniku Borisa Orla²⁰ in Jožeta Žužka. Ta dva sta nekega dne prišla k meni v muzej s predlogom, da bi izdali Slovensko etnografsko čitanko, ki bi ljudem pokazala glavne panoge naše etnografske kulture in glavne spomenike ter ljudi seznanila s tem. Orlu in Žužku sem rekel, da je čitanka lepa stvar, da pa je to, kar rabimo, sintetičen znanstveni pregled našega narodopisja, ki bo služil povojni generaciji kot 'referenčno delo'. Čez nekaj dni sta prišla nazaj k meni in rekla, da sta moj predlog sprejela, med drugim tudi zato, ker je znanstveno bolj realističen kot čitanka.

¹⁶ Kakor op. 15.

¹⁷ Pismo nečakinji Heleni z dne 6. julija 1980.

¹⁸ Božidar Jezernik, Raznolikost pogledov na etnologijo. Glasnik SED 19/1979, št. 3, str. 61.

¹⁹ Kakor op. 15.

²⁰ Ložar pristavlja, da je bil B. Orel, *»... kot je bilo vsakemu znano, prominenten član OF, saj je bil blagajnik za ves Tivolski rajon, kateremu so somišljeniki izročali svoje denarne prispevke za OF, (enkrat tudi jaz), ne samo Slovenci...«*

Ako je tedaj kdo prelomil kulturni molk, ga nisem jaz, temveč vsi, a med temi vsemi je bila večina na strani Osvobodilne fronte.²¹ Za umetnost sem hotel, da jo obdela dr. Franček Kos, moj asistent ... pa je bil predčasno poslan v Rim.²² Ložarjev načrt je tudi bil, da bi Rado Lenček sestavil etnološko bibliografijo, vendar do tega ni prišlo.²³

France Gorše:
Rajko Ložar

Zanimivo pa je tudi pismo starejšega datuma,²⁴ v katerem se je Ložar spomnil, da mora razložiti tudi to, zakaj njegovi prispevki nimajo numeriranih opomb.

»Moji prispevki v Narodopisju Slovencev se od ostalih razlikujejo po tem, da nimajo nobenih numeriranih opomb, torej niso anotirani....temveč navajam literarne vire pavšalno. Zakaj se je to zgodilo, sem omenil v pregledu 'Ljudska obrt in trgovina'.« Iz uvoda v ta pregled izvemo, da je kot urednik Ložar ob izdaji NS I žrtvoval svoje opombe zato, da je pridobil veliko prostora za druge avtorje. Pozneje je to obžaloval:

»Ker se je ta kompromis pokazal škodljiv takoj ob izidu NS I, za vrednotenje mojih prispevkov pa splošno negativno, je moj prispevek o obrti in trgovini z njim prelomil ter se vse opombe nanašajo na posamezne strani citiranih del.«²⁵ Ta prispevek pa je, žal, brez ilustracij, saj avtor originalnih ni imel, iz krtačnih odtisov pa seveda ni bilo mogoče narediti reprodukcij. Pove tudi, da ima na srečo

»... svoj avtorski izvod NS I z interpoliranimi praznimi listi za ev. dostavke tukaj [v Ameriki] in ta izvod ima tudi na srečo v vseh prispevkih številke, ki se nanašajo na

²¹ V oklepaju našteva: prof. Ivan Grafenauer, Boris Orel, Sergij Vilfan, dr. Kotnik in drugi.

²² F. Kos, umetnostni zgodovinar in etnolog, je bil v letih 1937-1943 kustos v Etnografskem muzeju v Ljubljani, po vojni pa je deloval v slovenski in jugoslovanski diplomaciji, 1945 kot svetnik jugoslovanske ambasade v Londonu, potem stalni član jugoslovanske delegacije pri OZN v New Yorku, veleposlanik v Bernu in na Japonskem itd.

²³ Kakor op. 17.

²⁴ Pismo nečakinji Heleni z dne 26. julija 1973.

²⁵ Kakor op. 10, str. 72.

opombe. Teh opomb pa na nesrečo (podčrtal R. L.) nimam in morajo biti kje v Ljubljani ali na Etnografskem muzeju ali na Akademiji (?) ali tam, kjer se nahaja moje zaplenjeno imetje ... V neki kritiki o NS se je kritik spotikal ravno nad tem, da Ložarjevi prispevki niso opremljeni z nobenimi opombami, kar je resnica ... V istem pismu me prosi, ali bi te opombe lahko kje našla. «...Iz opomb pa bo razvidno, kakšno ogromno literaturo sem prežrl za svoje prispevke, seveda pa še mnogo manjka. Tudi Keleminova kritika²⁶, da nisem rabil zgodovinskih virov, bo postala potem nevzdržna. Ravno zgodovinske vire, kot so objave urbarjev etc. sem v prvi vrsti upošteval...» Potem še nadaljuje: «... Cela ta stvar ni čisto nič osebna zadeva, temveč zadeva interesa slovenske znanosti, (podčrtal R. L.) v tem primeru etnografije. ... Te opombe pa bodo dobrodošle vsakemu bodočemu raziskovalcu slovenskega narodopisja. Zato je cela ta stvar zadeva znanstvenih institucij, ne moja osebna zadeva. ...»²⁷ Pozneje je sledilo še eno pismo, v katerem svojo prošnjo dopolnjuje: «Opombe k mojim prispevkom so bile pisane s tinto na liste rjavega konceptnega papirja, kot je bil takrat v navadi ... morda so celo kje doma...»²⁸ Opombe sem pred kratkim našla - sicer ne v čistopisu, kakor mi v pismu opisuje, upam pa, da bom z njimi vseeno lahko dopolnila Ložarjeve prispevke v Narodopisju Slovencev I. Najti je treba samo še izvod z označenimi številkami in mestom opombe, ki pa ga med zapuščino, ki jo hranim sama, ni. Morda je ta izvod še ostal v Ameriki.

To so poti in stranpoti nastajanja nekega dela, ki se je porajalo v hudem obdobju slovenske zgodovine in se zato ni moglo razviti in zajeti vseh področij naše ljudske kulture. Bilo je kritizirano in vendar vedno znova uporabljano, marsikdaj osnova za druga dela, nepogrešljiv in težko dostopen učbenik študentom, vzrok burnim debatam in vendar je kot kompendij še vedno osamljeno. Mi pa lahko le ugibamo z besedami njegovega urednika ob neki drugi priliki: «Kaj bi bilo, če bi bilo...?»

Summary

The Background behind the Genesis of «Narodopisje Slovencev» («The Ethnology of the Slovenes»)

«The Ethnology of the Slovenes», an anthology whose first part was edited by Rajko Ložar and published by the Klas Publishing House (owned by Jože Žužek) in the war year of 1944 and whose second part, edited by I. Grafenauer and B. Orel, was published only in 1952 by the Državna založba Slovenije, of course without the article «Folk Crafts and Trade» by Rajko Ložar, also has a history of its own, which was mostly passed over in silence. In 1945 Rajko Ložar had to flee into exile (where he published the paper expurgated from the second edition of «The Ethnology of the Slovenes»), after which his work was the target of all kinds of criticism. With this article, the author wishes to shed light on the dark aspects of the anthology's genesis, based on an 1980 interview with Jože Žužek, the owner of the Klas Publishing House, taped by Dr. Milko Matičetov, the documentation preserved by the manuscript department of the National University Library in Ljubljana and, last but not least, the ethnological legacy of Rajko Ložar (in private hands) and his correspondence with relatives, especially his niece, who is the author of this article.

²⁶ Jakob Kelemina, Narodopisje Slovencev I. in II., Slovenski etnograf VI.–VII./1953–1954, str. 321–330.

²⁷ Kakor op. 24.

²⁸ Pismo nečakinji Heleni z dne 16. avgusta 1973.